

NAVOIYNING "XAMSA" DOSTONI ONOMASTIKASI

*Qarshi Davlat Universitite magistranti
Umarova Shaxnoza Xayrullaevna*

Annotatsiya. Mazkur maqolada onomastikaning shakllari, kelib chiqish asoslari hamda Alisher Navoiyning "Xamsa" dostoni onomastikasi masalalari muhokama etiladi.

Kalit soʻzlar: onomastika, Xamsa, tilshunoslik, metod, vosita.

KIRISH

Nomlashuv onomastika uchun xos hodisa. Bu usul onomastikaning hozirgi davri uchun ham, qadimgi davrlar, ya'ni o'tmishi uchun ham xosdir. Nomlashuv usuli onomastik birliklar hosil qilishning eng sodda, qulay lisoniy usuli sanaladi. Bu usul onomastik birliklar yaratishning ibtidoiy namunasi hamdir.

Jamiyat a'zolari o'z atrofidagi narsalarni, jumladan, joylarni – aholi maskanlarini, yer yuza shakllarini, suvloqlarni nomlaydi. O'zi yashaydigan hududdagi aholi maskanlarini, boshqa yer yuza shakllarini, suv havzalari turlarini shu unsur turini ifodalovchi lisoniy birlik nomi bilan ataydi. Jumladan:

Aholi maskanlari turini: *Qishloq, Qo'rg'on, Qal'a, Rabot, Kat, Hisor, Shahar, Langar, Saroy.*

Yer yuza shakllarini : *Tepa, Qir, Dasht, Paykal, Ag'ba.*

Suv havzalari turlarini: *Daryo, O'kuz, Buloq, Chashma, Quduq, Ariq, Hovuz, Ko'l, Qoq, Band, Nart, Darak, Choh (Chak).*

ASOSIY QISM

Shuni aytish kerakki, tub apellyativ birlikning maxsus onomastik birlikka aylanishi har qanday hududdagi aholining nutkiy faoliyatiga xos bo'lsa ham onomastik birlikka aylangan barcha atoqli otlar tilning barqaror birligiga aylanavermaydi. Ba'zilarigina tilda barqarorlashib, turg'un, mustaqil onomastik leksik birlik maqomiga ega bo'ladi, ko'pchiligi regional chegaralanish qobig'ini yorib chiqolmaydi.

Nomlashuv onomastik leksikada ancha sermahsul usul sanaladi. Bu usulda onomastik leksik birlik yasalishi etnonimlarning oykonim (aholi maskanlari nomi)ga aynishida ham aniqroq, ko'rinadi. Nomlashuv usulida yasalgan onomastik leksik birliklari shaharlar mikrotoponimiyasida ko'proq tarqalgan, bu tur nomlar ba'zan shaharlar atrofidagi nomlar sirasida ham mavjud. Bular, asosan, quyidagilar :

-gar: Charmgar, Zargar, Chilangar.

-dor : Jondor, Chorvador.

-lar : Laylaklar, Oqlar.

-on/-yon : Toqchiyon, Yuzon, Saronon, O'ruson, Chubuton, Regiyon.

-li: *G'ishtli, Sandiqli, Qorali, Jo'sali, Toshli.*

-bop : *Alachabop, Qamchinbop, Gilambop, Karvozbop.*

-garon : *So'zangaron, Kamongaron, Chitgaron, Chilangaron.*

-don/-ton : *Bog'don, Karkidon, Rishton, Poshton.*

Zikrlangan onomastik leksik birliklarning barchasi qishloq, ovul nomlaridir. Bunday grammatik shakldagi toponimlar O'zbekistonning barcha shaharlari, viloyatlari va tumanlariga xos, bu tur toponimlarni etimologik tahlil qilganda asos va qo'shimchalarga ajratish mumkin. Ularning morfem tahlilida ham shu tamoyilga asoslanish ma'qul. Lekin yasalish tahlili va ularni yasalish asosi va yasovchi qo'shimchalarga ajratish ma'qul emas. Ularni apellyativ leksik birlik va ularning yasalishida ikki tarkibiy qismdan iboratligini ta'kidlash asosli. Ba'zan bunday onomastik yasalishni onomastik konversiya deb ham atashadi va bu usulda tarkibida yasovchi qo'shimcha (apellyativ leksik sathida qo'shimcha sanaladigan birliklar) bo'lmagan, shaklan tub so'zdan iborat bo'lgan atoqli otlar, aniqrog'i, toponimlar, misol sifatida keltiriladi. Toponimiya dalillari nomlashuv usulida yasalgan joy nomlari (oykonimlar, oronimlar, gidronimlar) birmuncha ko'p va xilma-xil ekanligini ko'rsatadi.

Shuni aytish kerakki, qayd etilgan onomastik leksik birliklarining, ayrimlari tojik tili yasalish tizimiga mansub (-gar: Zargar, Chilangar; -garon: So'zangaron, Chilangaron; -on/-yon: Yuzon, Toqchiyon; - i: Qo'qoni; - ak: Registonak, Tallak; - don/-ton: Bog'don, Rishton; -bop: Alachabop; Karvozbop; -dor: Jondor, Chorvador). Ikki (o'zbek va tojik, tojik va o'zbek) tilli aholi yashaydigan hududlarda bu tip onomastik leksik birliklar paydo bo'lgan va o'zbek tiliga o'zlashgan. Ularni o'zlashma onomastik leksik birliklar deb atash to'g'riroqdir. Chunki ular tayyor holda, yasalma tarzida o'zlashgan.

Shuni aytish kerakki, o'zbek tili toponimiyasidagi yasalish tizimi apellyativ leksikadagi yasalish tizimi va usullariga o'xshash, ular o'rtasida umumiylik bo'lsa-da, o'ziga xos farqlar, farqlanishlar, o'zgachaliklar ham mavjudki, ularni onomastik yasalish me'yorlari, qoliplaribilan tadqiq etish ayrim masalalarga oydinlik kiritishga to'g'ri asos bo'ladi. Ana shunday yasalish usullaridan biri nomlashuv deb qaralmog'i lozim.

Yuqoridagi fikrlar asosida "Xamsa" dostonidagi quyidagi toponimlarni yasama deb qarash mumkin: *Adoq, Kitvor, Koshg'ar, Samarqand, Turkiston, Shahrisabz, Qorabog', Qoratog', Hirmand, Charkas, Chaxcharon, Xaybar, Xavarnaq, Farxor, Faranj, Ummon, Sipahon. Salsabil, Salosil, Parvin, Nishopur, Nasrin, Muhit, Mukron, Moxon, Mag'rib, Movaraunnahr, Madoyin, Ko'hak, Kobuliston, Kirmon, Zangibor, Junpur* kabi.

Endi "Xamsa" dostonidagi toponimlarning strukturaviy xususiyatlariga to'xtalamiz. Bizga ma'lumki, o'zbek tili leksikasida leksemalar tuzilishiga ko'ra:

sodda, qo'shma, juft, birikmali singari turlarga ajratib o'rganiladi. Bu usul bevosita atoqli otlar tizimi uchun ham xos bo'lgan holat sanaladi. Biz "Xamsa" dostonidagi toponimlarni sodda, qo'shma va birikmali onomastik birlik sifatida tadqiq etishni ma'qul ko'rdik.

Sodda toponimik birliklar. Sodda nomlar bitta asosga ega bo'lgan nomlar: *Adoq, Xaybar, Parvin, Nasrin, Muhit, Mag'rib, Junpur, Kitvor, Koshg'ar, Samarqand, Turkiston, Shahrisabz*, kabilar. Sodda toponimlarning o'zi ham appelyativ leksikada bo'lgani singari tub sodda va yasama sodda toponimlarga bo'linadi.

Qo'shma toponimik birliklar: *Qorabog', Qoratog' kabi.*

Birikmali toponimik birliklar: *Movaraunnahr, Zangibor, Vodiya Hamim* kabi. Birikmali toponimlarning aksariyati forsiy izofali birliklardan va arabiy izofali birlikdan tashkil topgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Qorayev S. Toponimika. "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti". Toshkent, 2006.

Rahimhoyeva D. "O'zbek tili onomastik leksikasining tarkibiy qismlari" magistrlik dissertatsiyasi, Buxoro

Madrahimov Z. Tarixiy toponimika. – Toshkent: "Navro'z" nashriyoti, 2017.

Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1988.

Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasining Fanlar akademiyasining "Fan" nashriyoti.